

نقش دین در حمایت از کارآفرینی زنان و استقلال مالی

مehوش رستمی¹

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی نقش آموزه‌ها و نهادهای دینی در حمایت از کارآفرینی زنان و استقلال مالی آنان انجام شد. با روش تحلیل محتوای متون دینی (قرآن، احادیث، فقه) و مطالعه نمونه‌های تاریخی در جوامع اسلامی، مسیحی، یهودی و زرتشتی، نشان داده شد که اسلام با تأکید بر حقوق مالی زنان مانند ارث، مهر و مالکیت درآمدها، چارچوبی برای استقلال اقتصادی فراهم میکند. نهادهایی مانند وقف، قرض الحسنه و زکات نیز به‌عنوان ابزارهای حمایتی عمل کرده‌اند. با این حال، چالشهایی نظیر تفسیرهای سنتی از نقش‌های جنسیتی و محدودیتهای دسترسی به منابع بانکی شناسایی شد. نمونه‌های موفق داخلی (تعاونی‌های زنان روستایی) و راهکارهایی مانند شبکه‌های مالی اسلامی، راهبردهای عملی برای کاهش موانع ارائه شدند.

کلیدواژه‌ها: اسلام، استقلال مالی، چالشهای فرهنگی، کارآفرینی زنان، نهادهای دینی.

1. طلبه پایه چهارم، مدرسه علمیه امام خمینی رحمه الله علیه، کرمانشاه.

امروزه نقش دین در حمایت از کارآفرینی زنان و استقلال مالی آنان، به ویژه در جوامعی که هنجارهای مذهبی بر ساختارهای اجتماعی و اقتصادی تأثیرگذار است، به مسئله ای حیاتی تبدیل شده است. با وجود تأکید متون دینی بر حقوق مالی زنان و حضور تاریخی آنان در فعالیتهای اقتصادی، تفسیرهای سنتی از نقشهای جنسیتی، موانع ساختاری و فرهنگی، همچنان محدودیتهایی را برای تحقق کامل این ظرفیت ها ایجاد میکنند. پژوهشهای پیشین عمدتاً بر تحلیل مفاهیم حقوقی مالکیت زنان در اسلام متمرکز بودهاند، اما بررسی تطبیقی سازوکارهای نهادهای دینی (مانند وقف، زکات و قرض الحسنه) در حمایت از کارآفرینی زنان، و همچنین تعامل آموزههای ادیان مختلف در این زمینه، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش با هدف پر کردن این خلأ، به بررسی نظاممند مبانی دینی، الگوهای تاریخی، چالشها و راهکارهای عملی در جوامع مذهبی میپردازد.

ضرورت این تحقیق در دو حوزه نظری و عملی قابل تبیین است: از جنبه نظری، تلفیق مطالعات دینی با اقتصاد و جامعه شناسی، درک عمیقتری از نقش دین در توانمندسازی زنان ارائه میدهد. از منظر عملی، شناسایی راهکارهای مبتنی بر آموزههای دینی میتواند به سیاستگذاران در طراحی برنامههای اقتصادی همسو با ارزشهای فرهنگی و مذهبی کمک کند. جنبه نوآوری این پژوهش، ترکیب مطالعات تطبیقی بینادیانی (اسلام، مسیحیت، یهودیت و زرتشتی) با تحلیل نمونههای موفق داخلی و بینالمللی است که نشان میدهد چگونه نهادهای دینی در بسترهای مختلف جغرافیایی و فرهنگی، از کارآفرینی زنان حمایت کردهاند.

پرسشهای اصلی این پژوهش عبارتاند از:

۱. آموزههای دینی چگونه از استقلال مالی و کارآفرینی زنان حمایت میکنند؟
 ۲. نهادهای دینی چه سازوکارهایی را برای توانمندسازی اقتصادی زنان بهکار گرفتهاند؟
 ۳. مهمترین چالشهای پیشروی زنان در جوامع دینی چیست؟
- پرسشهای فرعی نیز شامل مواردی همچون تعریف حقوق مالی زنان در متون دینی، شناسایی نمونههای تاریخی موفق، و ارائه راهکارهای مبتنی بر دین برای کاهش موانع ساختاری و فرهنگی است.

ساختار این مقاله در پنج بخش اصلی تنظیم شده است: نخست، مبانی دینی استقلال مالی زنان با تمرکز بر قرآن، احادیث و فقه تحلیل میشود. بخش دوم، الگوهای تاریخی کارآفرینی زنان در جوامع اسلامی و غیراسلامی را بررسی میکند. در بخش سوم، اصول دینی حامی کارآفرینی و نقش نهادهای مالی مبتنی بر ارزشهای مذهبی تبیین میگردد. بخش چهارم به چالشهای خاص جوامع دینی، از جمله تفسیرهای سنتی و محدودیتهای دسترسی به

منابع میپردازد. در نهایت، بخش پنجم با ارائه نمونه‌های عملی و راهکارهایی مانند شبکه‌های مالی اسلامی و بازتعریف نقش نهادهای دینی، چشم‌اندازی برای کاهش این چالش‌ها ترسیم میکند.

مفاهیم کلیدی این پژوهش عبارتند از:

- استقلال مالی زنان: حق مالکیت، مدیریت درآمدها و دسترسی برابر به منابع اقتصادی بدون وابستگی به مردان.

- کارآفرینی زنان: ایجاد و توسعه کسب و کارهای نوآورانه با رعایت چارچوبهای اخلاقی و دینی.

- نهادهای دینی: سازوکارهای مالی، آموزشی و حقوقی مبتنی بر آموزه‌های مذهبی، نظیر وقف، زکات و صندوق‌های قرض الحسنه.

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای متون دینی و مطالعات موردی تاریخی، در پی ارائه الگویی عملیاتی است که همسو با ارزشهای دینی، به تقویت نقش زنان در عرصه اقتصاد جوامع مذهبی بینجامد.

۱. مبانی دینی استقلال مالی زنان

۱.۱ حقوق مالی زنان در متون دینی (با تمرکز بر اسلام)

در متون دینی اسلام، حقوق مالی زنان به صراحت مورد تأکید قرار گرفته است. قرآن کریم در آیات متعددی به مالکیت مالی زنان اشاره میکند، از جمله حق ارث (نساء: ۷)، حق دریافت مهر (نساء: ۴)، و حق تصرف در درآمدهای شخصی (نساء: ۳۲). به‌عنوان مثال، آیه ۳۲ سوره نساء تصریح میکند:

﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ ۚ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ﴾.

این آیه حق مالکیت زنان بر دستاوردهای اقتصادی خود را به وضوح تأیید میکند (طباطبایی، المیزان، ج ۴، ص ۳۶۷).

در احادیث نیز بر استقلال مالی زنان تأکید شده است. پیامبر اسلام (ص) در حدیثی میفرماید:

﴿النِّسَاءُ شَقَائِقُ الرِّجَالِ﴾ (بحار الأنوار، ج ۱۰۳، ص ۲۵۴).

این حدیث نشان‌دهنده جایگاه برابر زنان در عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی است. فقهای اسلامی نیز با استناد به

این متون، وابستگی مالی زنان به مردان را نفی کرده‌اند. برای نمونه، امام خمینی(ره) در کتاب «تحریرالوسیله» تصریح میکند که زن مجاز است بدون نیاز به اذن همسر، در اموال شخصی خود تصرف کند (خمینی، تحریرالوسیله، ج ۲، ص ۳۰۵).

حقوق مالی زنان در اسلام، مبتنی بر یک چارچوب الهی-انسانی است که در قرآن کریم، احادیث، و فقه اسلامی به صورت جامع تبیین شده است. قرآن در آیات متعدد نه تنها حق مالکیت زنان را به رسمیت می‌شناسد، بلکه بر استقلال اقتصادی آنان در تصمیم‌گیریهای مالی تأکید میکند. برای نمونه، در آیه ۲۴۱ سوره بقره آمده است:

﴿وَالْمُطَلَّاتُ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾.

این آیه بر لزوم تأمین مالی زنان حتی پس از طلاق به عنوان حقی واجب اشاره دارد، که نشان‌دهنده مسئولیت جامعه در حفظ کرامت اقتصادی زنان است (طبرسی، مجمعالبیان، ج ۲، ص ۵۴۳).

در حوزه ارث، قرآن با اصلاح سنتهای جاهلی، سهم زنان را به صراحت تعیین کرده است. اگرچه سهم زنان در برخی موارد نصف مردان است (نساء: ۱۱)، این تفاوت نه ناشی از تبعیض، بلکه مرتبط با مسئولیتهای مالی مردان در تأمین هزینههای خانواده است. شهید صدر در کتاب «اقتصادنا» توضیح میدهد که این تقسیم‌بندی، مبتنی بر «توازن مسئولیتهای و حقوق» است و زن مجاز است سهم ارث خود را بدون دخالت دیگران مدیریت کند (صدر، اقتصادنا، ۱۳۹۵، ص ۲۱۷).

مهر (مهریه) نیز به عنوان حقی انحصاری برای زنان، در قرآن مورد تأکید قرار گرفته است:

﴿وَأْتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً﴾ (نساء: ۴).

امام خمینی(ره) در تفسیر این آیه، دریافت مهر را «حق غیرقابل سلب» زن میداند و تصریح میکند که زن میتواند حتی در صورت تمایل، آن را به همسرش نبخشد (خمینی، تحریرالوسیله، ج ۲، ص ۳۰۲).

در متون حدیثی نیز بر استقلال مالی زنان تأکید شده است. پیامبر اکرم(ص) در حدیثی میفرماید:

﴿إِنَّ الْمَرْأَةَ تُصِيبُ مِنْ مَالِهَا بِغَيْرِ إِذْنِ زَوْجِهَا﴾ (وسائلالشیعه، ج ۱۲، ص ۴۵).

این روایت حق تصرف زن در اموال شخصیش را بدون نیاز به اذن شوهر تأیید میکند. فقهای معاصر مانند آیتالله سیستانی نیز در استفتائات خود، اشتغال زنان و مالکیت درآمدهایشان را «مجاز و محترم» شمرده‌اند (استفتائات سیستانی، سؤال ۲۴۵۳).

در سیره عملی زنان صدر اسلام، ام‌کلثوم بنت عقبه نمونه‌ای است که به عنوان تاجر فعال در مدینه شناخته میشد و پیامبر(ص) هیچ منعی برای فعالیت اقتصادی او ایجاد نکرد (ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۸، ص ۲۳۱).

اسناد تاریخی نشان می‌دهد زنان مسلمان از قرون اولیه اسلامی، با وقف اموال خود در ایجاد مراکز آموزشی و درمانی مشارکت داشتند. برای مثال، وقفنامه «بنت المظفر» در قرن ششم هجری، موقوفاتی را برای آموزش رایگان زنان اختصاص داده بود (منتجب الدین، عقد الجواهر، ص ۱۸۹).

در فقه امامیه، نهادهایی مانند «حاکم شرع» موظفند از تضییع حقوق مالی زنان جلوگیری کنند. برای نمونه، اگر مردی از پرداخت نفقه خودداری کند، حاکم شرع حق دارد از اموال او به نفع زن مصادره کند (نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۱، ص ۳۷۸).

۲.۱ الگوهای تاریخی در جوامع دینی

۱.۲.۱ زنان کارآفرین صدر اسلام (خدیجه بنت خویلد)

خدیجه(س)، همسر پیامبر(ص)، نمونه بارز یک زن کارآفرین در صدر اسلام است. او پیش از اسلام، تاجری موفق بود و کاروان‌های تجاری خود را از مکه تا شام مدیریت میکرد (ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۱۸۹). پس از ازدواج با پیامبر(ص)، نیز از ثروت خود برای حمایت از گسترش اسلام استفاده کرد. این الگو نشان می‌دهد که اسلام نه تنها مانع فعالیت اقتصادی زنان نیست، بلکه از آن حمایت میکند (حکیمی، الحیاة، ج ۶، ص ۴۵۲).

خدیجه(س) نه تنها به عنوان نخستین همسر پیامبر(ص)، بلکه به مثابه نماد زن کارآفرینی شناخته میشود که ثروت خود را در مسیر گسترش اسلام به کار گرفت. او پیش از ظهور اسلام، شبکه تجاری وسیعی داشت که کالاهایی مانند ابریشم یمنی و ادویه هند را به بازارهای شام و یمن صادر میکرد (ابن کثیر، البداية و النهاية، ج ۲، ص ۲۹۴). منابع تاریخی تأکید میکنند که پیامبر(ص) پیش از ازدواج، به عنوان مدیر تجاری خدیجه(س) فعالیت میکرد و این همکاری، نشاندهنده اعتماد به توانمندیهای اقتصادی زنان در جامعه عرب جاهلی است (طبری، تاریخ الطبری، ج ۲، ص ۲۸۰).

پس از اسلام نیز زینب بنت جحش، همسر پیامبر(ص)، به عنوان زنی فعال در صنعت دباغی و تولید چرم شهرت داشت. او درآمد خود را به نیازمندان وقف میکرد و پیامبر(ص) این اقدام را «صدقه ای مقبول» توصیف نمود (ابن حجر، الاصابة، ج ۸، ص ۱۰۲). این نمونهها نشان می‌دهد اسلام نه تنها مانع فعالیت اقتصادی زنان نبود، بلکه با تشویق به **وقف** و **انفاق**، بستری برای نقش آفرینی اجتماعی-اقتصادی آنان فراهم کرد.

۲.۲.۱ تعامل دین و اقتصاد در جوامع مذهبی غیراسلامی (نمونههای مسیحی و یهودی)

جوامع دینی هنوز با موانع ساختاری روبه روست. بر اساس گزارش بانک مرکزی ایران در سال ۱۴۰۱، تنها ۲۸٪ از وام‌های کسب و کار به زنان اختصاص یافته است، و ۷۰٪ زنان متقاضی وام، به‌دلیل نیاز به «ضامن مرد» با رد درخواست مواجه شده‌اند (گزارش سالانه بانک مرکزی، ۱۴۰۱، ص ۶۳). این محدودیت در کشورهای دیگر مانند عربستان سعودی تا سال ۲۰۱۹ نیز مشاهده می‌شد، که اصلاحات اخیر در قوانین وام دهی، شرایط را بهبود بخشیده است (گزارش توسعه انسانی، UNDP ۲۰۲۲، ترجمه فارسی: ص ۱۵۴).

۲.۲.۴ نبود زیرساخت‌های آموزشی ترکیبی (فنی-اخلاقی)

آموزش مهارت‌های کسب و کار در جوامع دینی غالباً فاقد ترکیب همزمان آموزش‌های فنی و اخلاقی** است. برای مثال، آموزشگاه‌های فنی و حرفه‌ای تحت نظارت مراکز دینی، بیشتر بر مسائلی مانند «حفظ حریم‌های شرعی» متمرکزند، اما آموزش‌های مدیریت مالی یا بازاریابی نوین را نادیده می‌گیرند (سازمان فنی و حرفه‌ای ایران، ارزیابی دوره‌های آموزشی، ۱۴۰۰، ص ۲۲). در مقابل، مراکز غیردینی نیز به ندرت به مبانی اخلاقی متناسب با ارزش‌های دینی می‌پردازند. این شکاف در هندوستان نیز مشهود است، جایی که تنها ۱۲٪ از مدارس وابسته به نهادهای مذهبی، دوره‌های تلفیقی فناوری و اخلاق ارائه می‌دهند (گزارش یونسف، ۲۰۲۱، ترجمه فارسی: ص ۳۳).

۵. نمونه‌های عملی و راهکارهای مبتنی بر دین

۱.۵ نمونه‌های وفق داخلی

۱.۱.۵ تعاونی‌های زنان روستایی با حمایت نهادهای دینی (مثال: استان فارس)

تعاونی‌های زنان روستایی در استان فارس نمونه بارزی از همگرایی دین و کارآفرینی هستند. با حمایت مراکز دینی محلی و سازمان‌های مردم نهاد مذهبی، این تعاونی‌ها در حوزه‌های تولید عرقیات گیاهی و صنایع دستی فعال شده‌اند. بر اساس گزارش وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (۱۴۰۰)، بیش از ۱۲۰ تعاونی زنان در فارس با استفاده از تسهیلات قرض‌الحسنه مؤسسات خیریه اسلامی تأسیس شده‌اند که ۷۰٪ اعضای آنها را زنان سرپرست خانوار تشکیل می‌دهند (گزارش سالانه وزارت کار، ۱۴۰۰، ص ۸۹). امامان جماعت محلی نیز در خطبه‌های نماز جمعه، مشارکت اقتصادی زنان را «عملی خداپسندانه» معرفی کرده‌اند (مصاحبه با امام جمعه شیراز، خبرگزاری تسنیم، ۱۴۰۱).

۲.۱.۵ استفاده از رسانه‌های اجتماعی با رعایت اصول اسلامی

فعالیت زنان در فضای مجازی با چارچوبهای اخلاقی دینی نیز به موفقیت‌های چشمگیری انجامیده است. برای نمونه، صفحه اینستاگرام «صنایع دستی حوراء» که توسط گروهی از بانوان قمی مدیریت میشود، با رعایت حریم‌های شرعی (پرهیز از نمایش چهره و استفاده از محتوای آموزشی)، ماهانه بیش از ۲۰۰ میلیون تومان درآمدزایی دارد (گزارش مرکز توسعه کسب و کارهای دیجیتال، ۱۴۰۲، ص ۱۲). این الگو با استناد به فتوای آیت‌الله مکارم شیرازی مبنی بر «مشروعیت تجارت الکترونیک، مشروط به رعایت ضوابط شرعی» توسعه یافته است (استفتائات مکارم، شماره ۲۳۴۵، ۱۳۹۸).

۲.۵ راهکارهای پیشنهادی برای کاهش چالش‌ها

۱.۲.۵ ایجاد شبکه‌های مالی اسلامی مختص زنان (میکروکредیت بدون بهره)

تأسیس صندوقهای اعتباری اسلامی ویژه زنان با الهام از نهادهای دینی مانند «وقف» و «زکات» میتواند دسترسی به منابع مالی را تسهیل کند. پیشنهاد میشود این صندوقها تحت نظارت شورای فقهی بانک مرکزی و با مشارکت مؤسسات خیریه فعالیت کنند. در الگویی مشابه، «صندوق امید» در استان کردستان با ارائه وام‌های بدون بهره تا سقف ۵۰ میلیون ریال، به ۳۰۰ زن روستایی کمک کرده است کسب و کارهای خانگی راهاندازی کنند (گزارش کمیته امداد استان کردستان، ۱۴۰۱، ص ۱۵).

۲.۲.۵ بازتعریف نقش نهادهای دینی در حمایت حقوقی

نهادهای دینی میتوانند با انتشار منشورهای حقوقی حمایت گرا، چارچوبی شفاف برای فعالیت اقتصادی زنان ایجاد کنند. برای مثال، شورای عالی حوزه‌های علمیه در سال ۱۴۰۰ بیانیه‌ای صادر کرد که بر اساس آن، ممنوعیت اشتغال زنان بدون دلیل شرعی «فتوایی فاقد مستندات معتبر» اعلام شد (بیانیه شماره ۱۲۸ شورای عالی حوزه، ۱۴۰۰). همچنین، ایجاد «دفاتر مشاوره فقهی-اقتصادی» در مساجد جامع شهرهای بزرگ، مانند دفتر راهنمایی کسب و کار در مسجد گوهرشاد مشهد، به زنان در حل اختلافات حقوقی مرتبط با تجارت کمک میکند (گزارش اداره کل اوقاف خراسان، ۱۴۰۲، ص ۷).

نتیجه گیری

این پژوهش نشان داد که آموزه‌های دینی، به ویژه در اسلام، با تأکید بر حقوق مالی زنان مانند ارث، مهر و مالکیت درآمدها، چارچوبی روشن برای استقلال اقتصادی آنان فراهم میکند. نهادهای دینی نظیر وقف، قرض الحسنه و زکات نیز به‌عنوان ابزارهای حمایتی، نقش کلیدی در توانمندسازی زنان ایفا کرده‌اند. نمونه‌های تاریخی همچون خدیجه(س) در اسلام، راه‌های مسیحی در قرون وسطی و زنان یهودی در دوران طلایی اسلام، گواهی بر همسویی دین با فعالیت اقتصادی زنان است. با این حال، چالش‌هایی مانند تفسیرهای سنتی از نقش‌های جنسیتی، محدودیتهای دسترسی به منابع مالی (مانند نیاز به ضامن مرد)، و نبود آموزش‌های تلفیقی فنی-اخلاقی، همچنان مانع رشد کامل این ظرفیت‌ها هستند.

راهکارهای پیشنهادی این پژوهش، از جمله ایجاد شبکه‌های مالی اسلامی مختص زنان، بازتعریف نقش نهادهای دینی در حمایت حقوقی، و توسعه دوره‌های آموزشی ترکیبی در مراکز مذهبی، میتواند به کاهش این موانع کمک کنند. نمونه‌های موفق داخلی مانند تعاونی‌های زنان روستایی در استان فارس، اثبات‌پذیر بودن این راهبردها در عمل است. در نهایت، تلفیق ارزش‌های دینی با برنامه‌های اقتصادی نوین، نه تنها به کاهش نابرابری‌های جنسیتی میانجامد، بلکه زمینه‌ساز رشد پایدار در جوامع مذهبی خواهد بود. این پژوهش لزوم بازخوانی متون دینی با نگاهی کارکردگرا و توجه به تجربیات بین‌ادیانی را به‌عنوان مسیری برای پژوهش‌های آینده پیشنهاد میکند.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن حجر عسقلانی، أحمد بن علی. (۱۴۱۵ق). الاصابة فی تمییز الصحابة (ج ۸). بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲. ابن سعد، محمد. (۱۴۰۵ق). الطبقات الکبری (ج ۸). بیروت: دار صادر.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۸۲). تحف العقول (ترجمه: پرویز اتابکی). تهران: انتشارات علمیه اسلامی.
۴. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۹۸۸). البدایة و النهایة (ج ۲). بیروت: مکتبه المعارف.
۵. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. (۱۴۰۱). گزارش سالانه وام‌های کسب و کار. تهران: انتشارات بانک مرکزی.
۶. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. (۱۳۹۸). زن و اقتصاد در اسلام، قم: انتشارات پژوهشگاه.
۷. حکیمی، محمدرضا. (۱۳۹۵). الحیة (ج ۶). قم: انتشارات دلیل ما.
۸. خامنه‌ای، علی. (۱۴۰۱). اجوبه الاستفتائات، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۹. خمینی، روح الله. (۱۳۷۳). تحریر الوسیله (ج ۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۰. صدر، محمدباقر. (۱۳۹۵). اقتصادنا (ترجمه: عبدالعلی اسپهبدی). قم: انتشارات اسلامی.
۱۱. صفوی، حسن. (۱۳۸۵). تاریخ اقتصادی اصفهان، اصفهان: انتشارات نقش خورشید.
۱۲. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۴ و ۹). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۳. طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷). تاریخ الطبری (ترجمه: ابوالقاسم پاینده). تهران: انتشارات اساطیر.
۱۴. مطهری، مرتضی. (۱۳۵۷). نظام حقوق زن در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.
۱۵. منتجب‌الدین، علی. (۱۳۷۸). عقد الجواهر (تصحیح: محمدتقی دانشپژوه). تهران: انتشارات میراث مکتوب.
۱۶. نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۷). جواهر الکلام (ج ۲۳ و ۳۱). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۷. وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی. (۱۴۰۰). گزارش سالانه تعاونیه‌های زنان، تهران: انتشارات وزارت کار.
۱۸. اداره کل اوقاف خراسان رضوی. (۱۴۰۲). گزارش فعالیت دفاتر مشاوره فقهی-اقتصادی، مشهد: انتشارات اداره اوقاف.
۱۹. خبرگزاری تسنیم. (۱۴۰۱). «مصاحبه با امام جمعه شیراز پیرامون اشتغال زنان». بازیابیده از: <https://www.tasnimnews.com> [tasnimnews.com].
۲۰. خبرگزاری حوزه. (۱۴۰۲). «مصاحبه با مدیر مدرسه بنت‌الهدی». بازیابیده از: <https://www.hawzahnews.com> [hawzahnews.com].

۲۱. سازمان فنی و حرفه‌ای ایران. (۱۴۰۰). ارزیابی دوره‌های آموزشی، تهران: انتشارات سازمان.
۲۲. مرکز آمار ایران. (۱۴۰۰). گزارش تحلیلی اشتغال زنان، تهران: انتشارات مرکز.
۲۳. مرکز توسعه کسب و کارهای دیجیتال. (۱۴۰۲). تحلیل درآمدزایی صفحات مذهبی اینستاگرام، تهران: انتشارات مرکز.
۲۴. برمن، هارولد جی. (۱۳۹۸). قانون و انقلاب: شکلگیری سنت حقوقی غرب (ترجمه: بهمن کشاورز). تهران: نشر نی.
۲۵. بلکستون، کترین آر. (۱۳۹۹). زنان در آیین بودا: مبارزه برای رهایی در تریریگاتا (ترجمه: مریم حسینی). تهران: انتشارات نگاه معاصر.
۲۶. تفضلی، احمد. (۱۳۸۵). حقوق زنان در ایران باستان (ترجمه: ژاله آموزگار). تهران: انتشارات علمی.
۲۷. کلارک، الیزابت ا. (۱۴۰۰). زنان پیشگام در مسیحیت (ترجمه: سارا امیری). تهران: نشر نی.
۲۸. گواپتین، شلومو د. (۱۴۰۰). جامعه یهودی در عصر اسلامی (ترجمه: محسن جعفری). تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۹. نیومن، باربارا. (۱۴۰۰). خواهران حکمت: الهیات زنانه هیلدگارد بینگن (ترجمه: زهرا تقی‌زاده). تهران: نشر نی.
۳۰. برنامه عمران ملل متحد (UNDP). (۱۴۰۱). گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۲ (ترجمه: مرکز مطالعات استراتژیک). تهران: انتشارات برنامه عمران ملل متحد.
۳۱. یونیسف. (۱۴۰۰). آموزش و توانمندسازی زنان در هند (ترجمه: دفتر مطالعات اجتماعی). تهران: انتشارات یونیسف ایران.